

УДК 373.5.035:172.12]:331

DOI 10.31494/2412-9208-2020-1-1-146-154

**CONTENTS, STRUCTURE AND CONCEPTUAL FOUNDATIONS
OF FORMING PUBLIC RESPONSIBILITY IN LABOR EDUCATION**

**ЗМІСТ, СТРУКТУРА ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ
ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ УЧНІВ У ТРУДОВОМУ
НАВЧАННІ**

Larisa GRITSENKO,

Assistant Professor, Candidate of
Science

<https://orcid.org/0000-0003-4754-4593>
grycenko_ukr.net

Лариса ГРИЦЕНКО,

кандидат педагогічних наук доцент

Irina KRITSKA,

graduate student

<https://orcid.org/0000-0001-9282-5808>
krytska180379@gmail.com,

Ірина КРИЦЬКА,

аспірантка

Andriy TSINA,

Doctor of pedagogical sciences,
professor

<https://orcid.org/0000-0002-3512-1641>
ajut1959@gmail.com,

Андрій ЦИНА,

доктор педагогічних наук, професор

*Poltava V.G. Korolenko National
Pedagogical University*

*Полтавський національний
педагогічний університет
імені В.Г. Короленка*

✉ *Ostrogradskogo St.,
Poltava, Poltavsk region,
36000*

✉ *вул. Остроградського,
Полтава, Полтавська область,
36000*

Original manuscript received: September 17, 2019

Revised manuscript accepted: February 11, 2020

ABSTRACT

The article deals with the issues of creation of universal scientific and effective system of formation of civil responsibility of students in labor training. The purpose of the research is to reveal the essence, content, structure and conceptual foundations of forming the social responsibility of the students in the labor training on the basis of a comprehensive scientific analysis. The content of the key concepts of the study of "formation", "responsibility", "citizenship", "civil responsibility" as the leading components of the phenomenon of "formation of civil responsibility" is analyzed.

The latter refers to a long period of ontogeny, due to the integrative requirements and peculiarities of expression at the optimal level of the following components of the vital activity of the person: the socially active life position; autonomy, perseverance, introspection, self-control and self-organization in public relations; fulfillment of civic norms and values; honesty, conscience, duty; willingness to be responsible for one's own actions; appropriation of norms and principles of public morality; national and planetary consciousness. Conceptual approaches to the formation of civic responsibility of pupils of 5-9 grades are scientifically substantiated on the basis of their effectiveness for explaining and forecasting the ways of forming its components: the concept of education in socially important activities of A. Makarenko; the concept of moral and spiritual value orientation of education of citizenship of

V. Sukhomlinsky; psychodynamic theory of personality of Freud; humanistic direction in A. Maslow's theory of personality; behavioral theory of personality of J. Watson and B. Skinner; activity theory of personality O. Leontiev, A. Brushlinsky. The scientific novelty of the proposed conceptual approach to the formation of civic responsibility among students is to explain and predict this process by identifying and integrating valuable principles and approaches in proven, and sometimes structural, concepts of personality development. The practical significance of the study is determined by the possibility of developing, on a substantiated conceptual basis, and the introduction into practice of educational activity of general educational institutions of the system of methods of formation of civil responsibility of students in labor training. The results of the study can be used in the preparation of educational programs, educational-methodical literature on labor education in general educational institutions.

Key words: *civil responsibility, formation, concept, personality development, work training.*

Вступ. Сучасна освіта переживає суттєві зміни, які пов'язані з організаційно-управлінською, правовою, економічною модернізаціями, визначенням нових цілей відповідно до вимог інформаційного суспільства. Соціальне замовлення, за концепцією Нової української школи (Нова, 2016), вимагає від системи освіти здійснення підготовки активної, конкурентоспроможної особистості, компетентної у розв'язанні життєвих, професійних проблем, готової до виконання громадянських обов'язків, відповідальної за власне благополуччя і розвиток своєї країни. З огляду на це, важливим стає формування громадянської відповідальності учнів протягом навчання у закладі загальної середньої освіти. На етапі переходу до нових освітніх стандартів, зорієнтованих на розвиток ключових компетентностей, Міністерство освіти і науки України разом із небагатою громадськістю та освітянами здійснило оновлення навчальних програм трудового навчання для учнів 5-9 класів, увівши чотири наскрізні тематичні лінії для формування ключових і предметних компетентностей, зокрема і «громадянську відповідальність» (Трудове, 2017).

Проблеми формування громадянської відповідальності учнів присвячені роботи вітчизняних дослідників І. Голіної, С. Іконнікової, Л. Кияшко, В. Лісовського, А. Макаренка, Ю. Молчанової, О. Овчарук, Л. Парашенко, Н. Протасова, В. Сухомлинського та ін. Серед зарубіжних науковців виділимо Дж. Прасанса, який у своїй книжці «Методи викладання громадянства» (Prasanth, 2004) відстоює міжпредметний підхід до впровадження громадянської освіти, також В. Вайдінгера, Р. Голлоба, П. Крапфа, Д. Роу, В. Таелмана, Т. Хаддлестона (Громадянська, 2017), які аналізують загальний інтегральний підхід до освіти для демократичного громадянства і виділяють три дидактичних підходи до неї: навчання «про демократію та права людини», навчання «через демократію та права людини», навчання «для демократії та прав людини». Водночас питання на рівні універсальної наукової та дієвої системи формування громадянської відповідальності учнів у трудовому навчанні досі залишалося відкритим. Напрацювання сучасних досліджень є психолого-педагогічною основою для обґрунтування цілісного підходу до формування громадянської відповідальності учнів. Результати цих досліджень дають змогу визначити феномен формування громадянської відповідальності як інтегративний вияв низки її компонентів, пов'язаних із особливостями

освітньої діяльності.

Мета дослідження – на основі цілісного наукового аналізу розкрити сутність, зміст, структуру та концептуальні засади формування громадянської відповідальності учнів у трудовому навчанні. Для вирішення поставленої мети наукового пошуку використано комплекс таких взаємопов'язаних та адекватних їй теоретичних **методів дослідження**: аналіз, класифікація, узагальнення теоретичних підходів вітчизняних і зарубіжних науковців у галузі філософії, соціології, педагогіки, психології для вивчення сутності, структури й особливостей формування громадянської відповідальності; вивчення психолого-педагогічних джерел для визначення термінологічного апарату дослідження; порівняння, синтез різних концептуальних підходів щодо формування громадянської відповідальності учнів для визначення концептуальних засад цього процесу.

Результати дослідження. Важливим практичним завданням нашого дослідження є виявлення структури й особливостей громадянської відповідальності учнів. У контексті дослідження з'ясуємо змістову частину понять «формування», «відповідальність», «громадянськість», «громадянська відповідальність» як провідних складників феномена «формування громадянської відповідальності». Сутність поняття «формування» нами розглядається в ієрархії його загальних, особливих і одиничних ознак. Соціальний характер більшості впливів середовища на особистість, які не завжди є позитивно-прийнятними, визначають узгодження поняття «вплив середовища» до особливого (типового) поняття «формування», яке, таким чином, ієрархічно охоплюється змістом загального поняття «розвиток». У свою чергу, поняття «освіта», «виховання», «навчання» розглядається К. Платоновим як одиничне (індивідуальне) по відношенню до поняття «формування» (Платонов, 1986: 174).

Розгляд сутності громадянської відповідальності потребує звернення до ключового для нашого дослідження поняття відповідальність, яке в історико-педагогічному аспекті пов'язане з працями засновників гуманістичного напрямку у вихованні. Так, Я. А. Коменський у структурі особистості головним вважав почуття совісті та обов'язку, що виявляються через її відповідальність. Ж.-Ж. Руссо одним із перших упровадив у науковий обіг поняття «індивідуального обов'язку особистості». Видатний український філософ-просвітитель Г.Сковорода розглядав процес формування відповідальності як перетворення відповідальних почуттів і відповідальної поведінки у звичку. На його думку, кожна людина відповідальна перед собою та іншими за обране нею місце в системі суспільних відносин і реалізацію своїх можливостей у власній діяльності (Сковорода, 1994).

У педагогічній системі В. Сухомлинського відповідальність розглядається як здатність особистості самостійно формулювати обов'язки, виконувати їх і здійснювати самооцінку та самоконтроль. Ці компоненти, на його думку, можуть бути реалізовані за умови включення вихованців у суспільно корисну, пізнавальну та трудову діяльність, через яку учень усвідомлює морально-трудова досвід, у нього утверджуються переконання, соціалізуються вчинки, розвивається сприйнятливність до

слова вчителя, його особистого прикладу. Звертаючись до вчителів щодо змісту виховання учнів, педагог зазначав, що «кожен вчинок, який би він не був, має свої глибинні причини і джерела», які потребують виявлення і розуміння. І «педагогічна мудрість зрештою не в тому, щоб знайти засіб впливу на зухвальця, який вирвав із зошита аркуш із двійкою й зробив з нього літак, а в тому, щоб такого зухвальця не було, щоб дитина червоніла від докорів сумління» (Сухомлинський, 1977: 545-546). Отже, поняття відповідальності нами визначається як вияв особистістю почуття совісті та обов'язку, її здатність самостійно формулювати обов'язки, виконувати їх і здійснювати самооцінку та самоконтроль.

Категорія «громадянськість» включає поняття «громадянин» – особа, що належить до постійного населення конкретної держави, користується її захистом, має сукупність політичних прав і обов'язків. Громадянськість виступає духовно-моральною цінністю, світоглядно-психологічною характеристикою людини, зумовлена її державною самоідентифікацією, усвідомленням належності до конкретної країни (Концепція, 2000: 4).

Загалом громадянська відповідальність виявляється через «систему сформованих відносин громадянина до суспільства і держави, громадянських норм і цінностей». Вона постає в житті у вигляді громадянської позиції людини, яка формовтілюється в різновиди соціально-комунікативної, громадсько-корисної, суспільно-політичної активності. Серед важливих ознак громадянської відповідальності І. Голіна та Л. Кияшко виділяють активну життєву позицію, усвідомлене ставлення до виконання свого громадянського обов'язку, самостійність й наполегливість, самоаналіз, самоконтроль, самоорганізацію, чесність, готовність відповідати за власні вчинки тощо (Голіна, 2008). Складовими громадянської відповідальності С. Іконнікова і В. Лісовський називають процеси самовдосконалення, високий рівень національної та планетарної свідомості, знання культури й історії рідної країни, гуманістичну мораль, знання та виконання обов'язків, соціальну відповідальність, високий професійний рівень, стійкі переконання (Іконнікова, 1982: 13).

Аналіз наукових досліджень громадянської відповідальності створює підґрунтя для визначення цього феномена як тривалого періоду онтогенезу, зумовленого інтегративними вимогами й особливостями вияву на оптимальному рівні компонентів, які складають сферу життєдіяльності особистості. Контент-аналіз досліджень структури громадянської відповідальності людини дає змогу диференціювати її загальні компоненти за такими ознаками: суспільно-активна життєва позиція; самостійність, наполегливість, самоаналіз, самоконтроль і самоорганізація; виконання громадянських норм і цінностей; чесність, совість, обов'язок; готовність відповідати за власні вчинки; привласнення норм і принципів суспільної моралі; національна і планетарна свідомість (рис. 1).

Рис. 1. Компонентний склад громадянської відповідальності

Проведений нами аналіз результатів досліджень з розуміння громадянської відповідальності вказує на важливий вплив її структурних компонентів та рівня їхньої сформованості на розвиток в учнів готовності до самореалізації в подальшій життєвій діяльності. Узагальнюючи результати наукових досліджень щодо розуміння сутності понять «формування», «відповідальність», «громадянськість», як складових поняття «громадянська відповідальність», ми робимо висновок, що досягнення учнями оптимальних рівнів громадянської відповідальності складається внаслідок досягнення ними її компонентів.

Актуальність концептуального дослідження визначається нами необхідністю пояснення та прогнозування за допомогою наявних теоретичних концепцій розвитку особистості шляхів формування громадянської відповідальності учнів. Вона визначається системою ідей, побудов і принципів, які пояснюють організоване певним чином становлення особистості учня, а також прогнозують у часі певні його особистісні зміни. Рушійні сили розвитку відповідальності особистості закорінені в засвоєнні учнем основної школи зразків суспільно значущої поведінки завдяки пізнанню і виконанню її норм, правил під час навчальної діяльності у взаєминах кооперації і співпраці з її учасниками. Адже учень морально і соціально формується з розвитком й ускладненням навчання, праці, зі зміною його місця в системі суспільних відносин. Наукова новизна пропонованого нами концептуального підходу до формування в учнів громадянської відповідальності полягає в поясненні та прогнозуванні цього процесу шляхом визначення та інтеграції цінних принципів і підходів у перевірені практикою і часом структурних концепціях розвитку особистості. Аналіз останніх з погляду їхньої ефективності для пояснення та прогнозування шляхів формування в учнів компонентів громадянської відповідальності дає нам можливість визначити такі концептуальні засади цього процесу:

1. Реалізація відповідальної залежності учня здійснюється у *соціально значущих видах діяльності*. Автор цієї концепції А. Макаренко наголошував на вихованні відповідальності як сильного почуття, емоційного переживання особистістю свого громадянського обов'язку (Макаренко, 1990). При цьому методична перевага надається вихованню

особистості в колективі і через колектив.

2. Формування відповідальності особистості в контексті *виховання її громадянськості і морально-духовної ціннісної спрямованості*. Ця концепція втілена у виховній системі В. Сухомлинського, за словами якого з раннього віку слід формувати здатність жити за принципами добра, відповідно до високих ідеалів, що передбачає розвиток душевності, сердечності, людяності, милосердя тощо (Сухомлинський, 1977).

3. Громадянська відповідальність учня визначається згідно *психодинамічної теорії особистості* З. Фрейда здатністю контролювати ситуації суспільно-політичного життя, усвідомлювати мотиви власної поведінки і спрямовувати її за прийнятними для суспільства напрямками діяльності (Хьелл, 2007: 132, 147).

4. Виявом громадянської відповідальності учня, за *гуманістичним напрямом у теорії особистості* А. Маслоу, є набуття особистістю досвіду взаємоповаги, пошани, довіри та визнання (Хьелл, 2007: 492), що дозволяє рухатися до потреб самоактуалізації – прагнути стати таким, яким він може стати (Вахромов, 2001: 111] за сприятливих суспільних умов, коли відчуває себе захищеним, у безпеці та може наважитися на особистісно громадянське зростання, ризикуючи, долаючи страх помилитися та відмовляючись від старих звичок (Маслоу, 1977).

5. Розвиток громадянської відповідальної та цілісної особистості учня, за *поведінковою теорією особистості* Дж. Уотсона та Б. Скіннера, головним джерелом розвитку особистості визнає середовище в широкому сенсі цього слова (Хьелл, 2007: 351). Особистість є продуктом навчання, а її властивості – це узагальнені поведінкові рефлексії і соціальні навички.

6. Громадянська відповідальність учня формується, за *діяльнісною теорією особистості* О. Леонтьєва (Леонтьєв, 1983), А. Брушлинського (Психологія, 2006), в діяльності, що розуміється як складна динамічна система взаємодій суб'єкта (активної людини) зі світом (з суспільством), у процесі яких і формуються просуспільні властивості особистості.

Перевагою інтегративного підходу до розуміння складності природи формування громадянської відповідальності шляхом використання багатьох концепцій нами визначено інтеграцію окремих її компонентів, формування яких до цього часу здійснювалося відокремлено. Результати дослідження засвідчують досягнення його мети, що стало підґрунтям для формулювання таких **висновків**:

1. Проаналізовано зміст ключових понять дослідження «формування», «відповідальність», «громадянськість», «громадянська відповідальність» як провідних складників феномена «формування громадянської відповідальності». Під останнім розуміємо тривалий період онтогенезу, зумовлений інтегративними вимогами й особливостями вияву на оптимальному рівні життєдіяльності особистості: суспільно-активна життєва позиція; самостійність, наполегливість, самоаналіз, самоконтроль та самоорганізація у суспільних відносинах; виконання громадянських норм і цінностей; чесність, совість, обов'язок; готовність відповідати за власні вчинки; привласнення норм і принципів суспільної

моралі; національна і планетарна свідомість.

2. Науково обґрунтовано концептуальні підходи до формування громадянської відповідальності учнів у трудовому навчанні на засадах їхньої ефективності для пояснення та прогнозування шляхів формування її складових: концепція виховання у соціально значущих видах діяльності А. Макаренка; концепція морально-духовної ціннісної спрямованості виховання громадянськості особистості В.Сухомлинського; психодинамічна теорія особистості З. Фрейда; гуманістичний напрям у теорії особистості А. Маслоу; поведінкова теорія особистості Дж. Уотсона та Б. Скіннера; діяльнісна теорія особистості О. Леонтьєва, А. Брушлінського.

3. Перевагою інтегративного підходу до розуміння складності природи формування громадянської відповідальності шляхом використання багатьох концепцій визначено інтеграцію окремих її компонентів, формування яких до цього часу здійснювалося відокремлено. Наступною перспективною науковою розробкою, за досліджуваною проблематикою, вважаємо обґрунтування, за окресленими концептуальними засадами, системи методів формування громадянської відповідальності під час трудового навчання учнів основної школи.

Література

1. Беремо участь у демократії : плани уроків з питань освіти для демократичного громадянства та освіти прав людини для старших класів середньої школи / Р. Голлоб, В. Вайдінгер; за заг. ред. укр. версії Н.Г.Протасова. Київ: Основа, 2016. – Том 4. URL: <https://www.living-democracy.com/uk/textbooks/volume-4/> (дата звернення 17.09.2019).
2. Вахромов Е. Е. Психологические концепции развития человека: теория самоактуализации. Москва: Междунар. пед. акад., 2001. 322 с.
3. Голина І. В., Кияшко Л. О. Місце громадянської активності у процесі формування особистості як субєкта політичного життя. Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2008. №771.– Серія: Психологія. – №2. С. 65–74.
4. Голлоб Р., Вайдінгер В. «Зростаємо в демократії» : плани уроків для початкового рівня з питань освіти для демократичного громадянства та освіти прав людини для загальноосвітніх навчальних закладів / Київ: Основа, 2012. Том 2. URL: <http://www.living-democracy.com.ua/textbooks/volume-2/> (дата звернення 18.09.2019)
5. Громадянська відповідальність: 80 вправ для формування громадянської та соціальної компетентностей під час вивчення різних шкільних предметів. 5-9 клас. Посібник для вчителя / Рафальська М., Боярчук О., Герасим Н. та ін. – Київ: Основа, 2017. 136 с.
6. Иконникова С. Н., Лисовский В. Г. На пороге гражданской зрелости: об активной жизненной позиции молодого человека. Ленинград: Лениздат, 1982. 172 с.
7. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності : проект. Педагогічна газета. 2000. № 6. С. 4.
8. Леонтьев А. Н. Начало личности – поступок / Избранные психологические произведения в 2-х т. / Под ред. В.В. Давыдова – Т.1. Москва: Педагогика, 1983. 385 с.
9. Макаренко А. С. Методика виховної роботи. К.: Рад. школа, 1990. 336 с.
10. Маслоу А. Дальние пределы человеческой психики / Пер. с англ. А. М. Татиндаева. Санкт-Петербург: Евразия, 1997. 430 с.
11. Навчання демократії : збірник практичних занять з освіти дітей для демократичного громадянства та освіти з прав людини / Р. Голлоб, П. Крапф. – Пер. з англ. та адаптація Н.Г.Протасової. – Том 6. URL: <http://www.living-democracy.com.ua/textbooks/volume-6/> (дата звернення 21.09.2019)

12. Нова українська школа : концептуальні засади реформування середньої школи. URL:<http://mon.gov.ua/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8%202016/12/05/konczepcziva.pdf>12 (дата звернення 13.09.2019)

13. Овчарук О. В. Характеристики освіти для демократичного громадянства: європейський контекст. *Постметодика*. 2013 (3). URL: <http://lib.iitta.gov.ua/1103> (дата звернення 12.09.2019)

14. Платонов К. К. Структура и развитие личности. Москва: «Наука», 1986. 256 с.

15. Психология : [учебник для студ. высш. учеб. заведений] / А. Петровский, М. Ярошевский, А. Брушлинский. – 6-е изд., стер. Москва: «Академия», 2006. 512 с.

16. Сковорода Г.С. Твори: у 2 т. Київ: Обереги, 1994.

17. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : у 5 т. Київ: Радянська школа. Т.4, 1977. 640 с.

18. Трудове навчання. 5-9 класи: практич. посібник для вчителів / С. М. Дятленко, Р. М. Лещук, О. Ю. Медвідь; за заг. ред. А. І. Терещука. Харків: Ранок, 2017. 128 с.

19. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. Санкт-Петербург: Питер, 2007. 607 с.

20. Prasanth J. K. *Methods Of Teaching Civics*. New-York: Discovery Publishing House. 2004. 280 p.

References

1. Beremo uchasht u demokratsiyi : plany urokiw z pytan osvity dlya demokratsychnoho hromadyanstva ta osvity prav lyudyny dlya starshykh klasiv serednoyi shkoly (2016) / R.Hollob, V.Vaydinher ; za zah. red. ukr. versiyi N. H. Protasova. Kyiv: Osnova, 2016. – Tom 4. URL: <https://www.living-democracy.com/uk/textbooks/volume-4/> [in Ukrainian].

2. Vakhromov Ye. Ye. (2001) *Psikhologicheskiye kontseptsii razvitiya cheloveka: teoriya samoaktualizatsii*. Moskva: Mezhdunar. ped. akad. [in Russian].

3. Holina I. V., Kyryashko L. O. (2008) / *Mistse hromadyanskoyi aktyvnosti u protsesi formuvannya osobystosti yak subyekta politychnoho zhyttya. Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. N. Karazina*. Kharkiv. №771.– Seriya: Psykholohiya. №2. 65–74 [in Ukrainian].

4. Hollob R., Vaydinher V. (2012). «Zrostayemo v demokratsiyi» : plany urokiw dlya pochatkovoho rivnya z pytan osvity dlya demokratsychnoho hromadyanstva ta osvity prav lyudyny dlya zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv / Kyiv: Osnova. Tom 2. URL: <http://www.living-democracy.com.ua/textbooks/volume-2/> [in Ukrainian].

5. Hromadyanska vidpovidalnist: 80 vprav dlya formuvannya hromadyanskoyi ta sotsial'noyi kompetentnostey pid chas vyvchennya riznykh shkilynykh predmetiv. 5-9 klas. Posibnyk dlya vchytelya (2017) / Rafalska M., Boyarchuk O., Herasym N. ta in. Kyiv: Osnova [in Ukrainian].

6. Ikonnikova S. N., Lisovskiy V. G. (1982). *Na poroge grazhdanskoj zrelosti: ob aktivnoj zhiznennoy pozitsii molodogo cheloveka*. Leningrad: Lenizdat [in Russian].

7. Kontseptsiya hromadyanskoho vykhovannya osobystosti v umovakh rozvytku ukrajynskoyi derzhavnosti : proekt (2000). *Pedahohichna hazeta. № 6*. 4 [in Ukrainian]

8. Leont'yev A.N. *Nachalo lichnosti – postupok / Izbrannyye psikhologicheskiye proizvedeniya v 2-kh t.* (1983) / Pod red. V.V. Davydova – T.1. Moskva: Pedagogika [in Russian].

9. Makarenko A. S. (1990). *Metodyka vykhovnoyi roboty*. Kyiv: Radyanska shkola, 1990 [in Ukrainian].

10. Maslou A. (1997). *Da'l'niye predely chelovecheskoj psikhiki / Per. s angl. A. M. Tatindayeva*. Sankt-Peterburg: Yevraziya [in Russian].

11. Navchannya demokratsiyi : zbirnyk praktychnykh zanyat z osvity ditey dlya demokratsychnoho hromadyanstva ta osvity z prav lyudyny / R. Hollob, P. Krapf. – Per. z anhli. ta adaptatsiya N. H. Protasovoyi. – Tom 6. URL: <http://www.living-democracy.com.ua/textbooks/volume-6/> [in Ukrainian].

12. Nova ukrajynska shkola : kontseptualni zasady reformuvannya serednoyi shkoly. URL: <http://mon.gov.ua/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8%202016/12/05/konczipcziya.pdf>12 [in Ukrainian].
13. Ovcharuk O.V. (2013). Kharakterystyky osvity dlya demokratychnoho hromadyanstva: yevropeyskyy kontekst. *Postmetodyka*. (3). URL: <http://lib.iitta.gov.ua/1103> [in Ukrainian].
14. Platonov K. K. (1986). *Struktura i razvitiye lichnosti*. Moskva: «Nauka» [in Russian].
15. *Psikhologiya : [uchebnik dlya stud vyssh. ucheb. zavedeniy] / A. Petrovskiy, M. Yaroshevskiy, A. Brushlinskiy*. – (2006). Moskva: «Akademiya» [in Russian].
16. Skovoroda H.S. (1994). *Tvory: u 2 t. Kyiv: Oberehy* [in Ukrainian].
17. Sukhomlynyskyy V. O. (1977). *Vybrani tvory : u 5 t. Kyiv: Radyanska shkola*. T. 4 [in Ukrainian].
18. *Trudove navchannya. 5-9 klasy: prakt. posibnyk dlya vchyteliv / S.M.Dyatlenko, R.M.Leshchuk, O.YU.Medvid; za zah. red. A.I.Tereshchuka*. (2017). Kharkiv: Ranok [in Ukrainian].
19. KH'yell L., Zigler D. (2007). *Teorii lichnosti*. Sankt-Peterburg: Piter [in Russian].
20. Prasanth J. K. (2004). *Methods Of Teaching Civics*. New-York: Discovery Publishing House [in USA].

АНОТАЦІЯ

У статті розглядаються питання створення універсальної наукової та дієвої системи формування громадянської відповідальності учнів у трудовому навчанні. Мета дослідження – на основі цілісного наукового аналізу розкрити сутність, зміст, структуру та концептуальні засади формування громадянської відповідальності учнів у трудовому навчанні. Проаналізовано зміст ключових понять дослідження «формування», «відповідальність», «громадянськість», «громадянська відповідальність» як провідних складових феномена «формування громадянської відповідальності». Під останнім розуміється тривалий період онтогенезу, зумовлений інтегративними вимогами й особливостями вияву на оптимальному рівні таких складників життєдіяльності особистості: суспільно-активна життєва позиція; самостійність, наполегливість, самоаналіз, самоконтроль та самоорганізація у суспільних відносинах; виконання громадянських норм і цінностей; чесність, совість, обов'язок; готовність відповідати за власні вчинки; привласнення норм і принципів суспільної моралі; національна і планетарна свідомість. Науково обґрунтовано концептуальні підходи до формування громадянської відповідальності учнів 5-9 класів на засадах їхньої ефективності для пояснення та прогнозування шляхів формування її складових: концепція виховання в соціально значущих видах діяльності А. Макаренка; концепція морально-духовної ціннісної спрямованості виховання громадянської особистості В. Сухомлинського; психодинамічна теорія особистості З. Фрейда; гуманістичний напрям у теорії особистості А. Маслоу; поведінкова теорія особистості Дж. Уотсона та Б. Скіннера; діяльнісна теорія особистості О. Леонтьєва, А. Брушлинського. Наукова новизна пропонуваного концептуального підходу до формування в учнів громадянської відповідальності полягає у поясненні та прогнозуванні цього процесу шляхом визначення та інтеграції цінних принципів і підходів у перевірених практикою і часом структурних концепціях розвитку особистості. Практичне значення дослідження визначається можливістю розробки, за обґрунтованими концептуальними засадами, та впровадженням у практику освітньої діяльності загальноосвітніх навчальних закладів системи методів формування громадянської відповідальності учнів у трудовому навчанні. Результати дослідження можуть бути використані при укладанні освітніх програм, навчально-методичної літератури з трудового навчання у загальноосвітніх навчальних закладах.

Ключові слова: громадянська відповідальність, формування, концепція, розвиток особистості, трудове навчання.